

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Haziran 2023, 54: 327-344

Arap Dili ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması

The Discussion of Zanburriyya in Terms of Arabic
And History

Dr. Öğr. Gör. İsa HIZIROĞLU¹

¹Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Batman
· isahiziroglu@gmail.com · ORCID > 0000-0002-2426-1999

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 16 Ağustos/August 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Aralık/December 2022

Yıl/Year: 2023 | **Sayı – Issue:** 54 | **Sayfa/Pages:** 327-344

Atıf/Cite as: Hızıroğlu, İ. "Arap Dili ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 54, Haziran 2023: 327-344.

ARAP DİLİ VE TARİHİ BAĞLAMINDA ZENBÛRİYYE TARTIŞMASI

ÖZ

Kûfe ekolünün kurucusu Kisâî (ö.189/805) ile Basra ekolünün güçlü temsilcilerinden biri olan Sibeveyhi (ö.180/796) arasında geçen ve nahiv kitaplarında “zenbûriyye meselesi” adıyla meşhur olan tartışma, mezheplerin kuruluşunda dilcilerin meseleyi ele alış tarzını, diğer bir ifadeyle mezhebin metodunu yansıtmaları bakımından önemlidir. Bedevilerin hakemlik rolünü üstlenmeleri gibi tarihi bir olayı simgeleyen zenbûriyye meselesi, Basra ve Kûfe ekolünün kurallarının belirginleşme aşamasında etkin rol oynamış, sonraki dönemlerde her iki ekolün savunduğu görüşler net çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Tartışmada kullanılan cümle, haberin yerine geçebilecek öğelerle yakından ilgilidir. Ekol mensupları tarafından farklı şekillerde yorumlanan cümle, karşıtları tarafından eleştiriye tabi tutulunca Arap dili açısından karmaşık bir hal almıştır. Bununla birlikte tartışma hakkında ortaya atılan birçok iddia, tartışmanın sağlıklı analizinin önünde bir engel olarak görülmektedir. Bu çalışma, günümüze kadar ulaşan tartışmayı dil ve rivayet bağlamında incelemekte ve meselenin çözümü açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zenbûriyye, Sibeveyhi, Kisâî, Basra Ekolü, Kûfe Ekolü.

THE DISCUSSION OF ZANBURRIYYA IN TERMS OF ARABIC AND HISTORY

ABSTRACT

The discussion, which is famous for its name, “zanbûriyya event”, in syntax books, and which happened to be discoursed between al-Kisâî, the founder of Kûfa school, and Sibeveyhi, one of the powerful representatives of Basra school, is important in terms of reflecting the methods used in establishment of the madhhabs. Zanbûriyya event, symbolising the historical event as Bedouins’ undertaking the role of justicehood, played an effective role during the period when the rules of Basra and Kûfa schools became evident; and the views that both schools defended separated from each other with certain lines in the next periods. The sentence used in the discussion is closely related with elements possibly to be replaced the verb. When the objectors criticized the sentence, which was interpreted in different ways by the members of schools, the event became complicated in terms of Arabic language. In addition, a number of ideas that were put forward about the discussion are seen as obstacles in front of the accurate analysis of the discussion. This study investigates the discussion reaching present time in terms of language

and narration, and provides significant information with regard to the solution to the problem.

Keywords: Zambûriyya, Sibeveyhi, Kisâi, Basra School, Kûfa School.

GİRİŞ

Fetih hareketleri sonucunda ülke sınırları genişlemiş ve anadili Arapça olmayan birçok kesim Araplarla kaynaşmaya başlamıştır. Arapçayı öğrenmek isteyen bu kesim, öğrenme sürecinde zorluklarla karşılaşınca Arap dilinde lahn^[1] adı verilen hatalar baş göstermeye başlamıştır. Dillerinin bozulmasından kaygılanan Araplar önlem almaya çalışırken yapılan hataların Kur'an okuyuşlarına yansımalarıyla birlikte Kur'an'ın yanlış anlaşılması endişesi de ortaya çıkmış ve bu durum Arap dilinin kurallarının tespit edilmesine yönelik çalışmaların hız kazanmasını tetiklemiştir.

Kuralların tespitine yönelik atılan adımlar, nahiv ilminin temelini oluştururken ileri aşamalarda farklı yöntem ve bakış açılarıyla birbirinden ayrılan Basra ve Kûfe nahiv ekollerinin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Mezheplerini oluştururken itinalı davranan Basralı dilciler, kurallarına uymayan kullanımlar ile karşılaştıklarında bunları dikkate almayıp tevil etme yolunu tercih etmişlerdir. Diğer taraftan Kûfeliler, ekollerini oluştururken semâ olgusuna geniş yer vermiş ve karşılaştıkları dil malzemelerinin sahih ya da şâz olduğuna bakmaksızın duydukları her şeyi kurallaştırma çabası içerisinde olmuşlardır.^[2] Kullandıkları metotlar ve meselelere bakış açılarındaki farklılıklar, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ilmî rekabetin oluşmasında etkili olmuştur. Bu rekabet, Arap gramerinin ve nahiv ilminin gelişimine ciddi katkı sunarken zaman zaman ekol mensupları arasında ilmî tartışmaların yaşanmasına da sahne olmuştur.

Basra ve Kûfe ekol mensupları ilmî bir konuyu tartışmak için defalarca karşı karşıya gelmiştir. İlk tartışma Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö.187/803) ile Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö.175/791) arasında gerçekleşmiş, daha sonra Sibeveyhi ile Kisâi zen-

^[1] Kelimenin irabında yapılan yanlışlara ya da anlam değişikliğine sebep olacak şekilde kelimenin yanlış yerde konumlandırılmasından kaynaklanan hatalara lahn adı verilir. Arap dilinde ilk hatanın peygamber zamanında görüldüğü ve bu konuda peygamberin ikazda bulunduğu aktarılmıştır. Şehirlerde halk arasında başlayan hatalar daha sonrasında çölde yaşayan fasih bedevilere sıçrayarak devam etmiştir. هذه عصاى ifadesi yerine هذه عصاتى şeklindeki kullanım çölde karşılaşılan ilk hatadır. Ebû'l-Kasim Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 2/163; Ebû'l-Feth Osman Ibn Cinnî, *el-Hasâis* (el-Heyetü'l-Misriyye, ts.), 2/10; Ebû Osmân Amr b. el-Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 2/151; Ali Sevdi, "Arap Dili Literatüründe Lahn Olgu-sununun Tespit ve Tashihinde Kullanılan Kaynaklar", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 67-70; Ali Sevdi, "Lahn ve Tashih Literatüründe Sa'leb'in el-Fasih Adlı Eserinin Önemi ve Yeri", *Tasav-vur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 360-364.

^[2] Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 18,19,159,160; Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî, *Min târîhi'n-nahv* (Mektebetü'l-Felâh, ts.), 64-67.

bûriyye^[3] tartışmasında karşı karşıya gelmiştir. Özellikle Kûfe ekolünün yönteminin belirginleşmesi açısından önemli bir yere sahip olan zembûriyye meselesi aynı zamanda bedevilerin hakemliğine müracaat edilen bir tartışma olması bakımından tarihi dönüm noktalarından biridir. Bu çalışmada, zembûriyye meselesi nahiv ilmi açısından irdelenecek ve tarihî arka planında yaşananlar değerlendirilerek meselenin çözümüne çalışılacaktır.

1. TARTIŞMA ÖNCESİ GENEL DURUM

Yerleşim yeri olarak çöle yakınlığıyla bilinen Basra'nın genel halkı, konuştukları dilin başka dillerle karışmasını kabullenemeyen Kays ve Temim kabilesine mensup kişilerden oluşmaktaydı. Basra'nın çevresinde ise yabancıardan uzak yaşadıkları için dillerini korumayı başarmış, dil selikaları/zevkleri sağlam kabileler bulunmaktaydı. Çöle yakın bir konumda bulunmasından olacak ki Basralı âlimler ile bedeviler arasında karşılıklı seyahatler gerçekleşmiştir. Asmaî (ö. 216/831), Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824[?]), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) gibi isimler ilim elde etmek için birtakım seyahatler düzenlemişler, Arapçasına güvenilmeyen veya râvisi belli olmayan kişilerin naklettikleri şeyleri delil olarak kabul etmeyerek dillerini sağlam temeller üzerine oturtmaya özen göstermişlerdir.^[4] Kurallar konusunda itinalı davranan Basralı dilciler, kurallarına uymayan nâdir ve şâz kullanımları dikkate almamışlar, bu tür kullanımlarla karşılaştıklarında ise bunların yanlış olduğunu belirtmişler ya da tevil etme yolunu tercih etmişlerdir.^[5] Mezheplerini oluştururken koydukları kuralların sürekliliğini benimseyen Basralılar, daha sonraları buldukları dil malzemelerini önceki kurallar üzerine kıyas ederek bütüncül yaklaşım sergilemişlerdir. Kurallarını oluştururken temel aldıkları dilin, sağlam ve güvenilir olmasında titiz davrandıklarından şehir halkı ile kaynaşmamış, dil selikalarının/melekerinin güçlü olduğu, safi kaynak olarak nitelendirilen Temim, Kays ve Esed gibi kabilelerden dil malzemelerinin alınmasını şart koşmuşlardır.^[6] Buna bağlı olarak dil malzemelerini toplamak için Necd'in derinliklerine, Hicaz vadisi-

^[3] Mesele, ismini eşek arısı anlamında olan زنبور kelimesinden almıştır. Bu kelime زُنْبُور şeklinde telaffuz edildiğinden ismi mensubunun زُنْبُورِيَّة (zembûriyye) şeklinde olması gerekir. Ancak genel kullanım zembûriyye olduğundan biz de bu kullanımı tercih ettik. Arap kelamında bunun benzerleri bulunmaktadır. Örneğin مَعْلُوك، عَقُود (dilenci, salkım) gibi kelimelerde yaygın ve hatalı kullanım ilk harfin meftûh olması iken doğru kullanım dammeli olmalarıdır. Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Ebû Abdîrrahmân, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrâî (Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 7/400; Salâhüddîn Halîl b. Eyyûb es-Safadî, *Tashîhu't-tashîf ve tahrîru't-tahrîf*, thk. Seyyid eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1407), 298; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân*, thk. Abdülazîz Matar (Dâru'l-Ma'ârif, 2006), 144.

^[4] Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 18; Hatice el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422), 75,76; Mehmet Şirin Çıkar, "Nahiv İlmî", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, thk. İsmail Güler, İSAM yayınları İlmî Araştırmalar dizisi (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 100.

^[5] Abdülâl Salim Mekrem, *el-Kur'an'u'l-Kerim ve eseruhu fî'd-dirâseti'n-nahviyyeti* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.), 95; M.Cevat Ergin, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 5/1 (2003), 41,42; Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 18.

^[6] Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 19; Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 76.

ne seyahat düzenlemişler ve fasih Arapçayı, Arap şiirlerini öğretmeyi kendilerine meslek edinmiş olan bedevilerin Basra'ya seyahatleri sırasında onlardan istifade etmişlerdir.^[7] Kurallarının belirleyiciliği noktasında kıraatlerden de faydalanan Basralı dilciler, az kişilerin nakletmiş olduğu bazı kıraatler konusunda farklı tutum içerisinde olmuşlardır. Şaz olarak nitelendirdikleri kıraatleri tevîl ederlerken kural-ları ile bağdaşmayan kıraatleri tenkit etmekten çekinmemişlerdir.^[8]

Diğer taraftan Kûfe, Irak'ın içlerinde yabancılarla karışmaya uygun bir coğrafi konumda yer almaktaydı. Kûfe halkının geneli, İranlı ve Habeşlilerle kaynaştıkları için dillerine güvenilmeyen Yemen kabilesinden oluşmaktaydı. Kûfe ile çöl ara-sındaki mesafenin uzak ve yolculuk şartlarının zorlu olmasından dolayı Kûfeliler, Basralılar kadar çöle seyahat etmemişlerdir. Ancak ekollerini oluştururken râvisi-nin güvenilirliğine bakmadan, yaygın-nadir kullanımına dikkat etmeden Araplar-dan duydukları her şeyi kurallaştırmaya çalışmışlardır.^[9]

Kûfe ekolünün teşekkül sürecine bakılacak olursa Basralılar gibi titiz davran-madıkları görülecektir. Onların Basralı dilcilerden ayrıldıkları temel nokta şiir rivayetlerinde, dil malzemelerinin derlenmesinde çok müsamahalı olmalarıdır. Nitekim Kûfeliler, Araplar arasında bedevi şehirli ayırımı gözetmeksizin dile ait duydukları ne varsa toplayıp kurallaştırmışlardır.^[10] Çöle seyahatler düzenleyen Kûfeliler'in sadece fasih Arapların sözüne bağlı kalmadıkları da bilinmektedir. Kû-feliler, sağlam ve şaz olarak değerlendirilen tüm dil birikimlerini toplamakla kal-mamışlar hatta kurallarını bu rivayetler üzerine inşa etmişlerdir. Şiir ve nesirden her duyduklarını mezheplerine dâhil etme gayreti içerisinde olan Kûfeli dilciler, zaman zaman nahiv ilminde karışıklıklara sebebiyet vermişlerdir.^[11]

Kurallarında mantık çerçevesinde hareket eden Kûfeli dilciler, öne sürdükleri görüşleri delillendirirken kıraatlerden de yararlanmışlar, kıraatin şaz ya da müte-vatir oluşunu önemsememişlerdir. Basra ekolünden sonra ortaya çıkan Kûfe ekolü, kendilerine ait müstakil bir mezhep oluşturmak amacıyla ıstilahî terimlerde Bas-ralılardan ayrılmak istemişler ve buna bağlı olarak takrîb, sarf, 'imâd gibi onların kullanmadıkları terimleri gündeme taşımışlardır. Ekollerinde farklı ıstilahî terim-ler kullandıkları gibi âmil-mâ'mul, iştikâk gibi birçok konuda farklı görüşler ileri sürerek müstakil ekol olma yolunda ilerlemişlerdir.^[12]

[7] Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 75,76.

[8] Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 18,19.

[9] Efgânî, *Min târihi'n-nahv*, 64-67; Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî, *fî Usûlu'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1407), 208.

[10] Çıkar, "İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri", 101.

[11] Mekrem, *el-Kur'an'u'l-Kerim ve eseruhu*, 122,123; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 77; Dayf, *el-Medâri-su'n-nahviyye*, 159,160.

[12] Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 164-171.

2. ZENBÛRİYYE TARTIŞMASI

Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ilk ihtilaf, Arap dilinin büyük âlimlerinden biri olan Basralı Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî ile Kûfe ekolünün ilk nüvelerini oluşturan Ebû Ca'fer er-Ruâsî arasında gerçekleşmiştir.^[13] Kûfeli el-Kisâî'nin, Basra mektebinden olan İsâ b. Ömer es-Sekâfî (ö. 149/766), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), el-Ahfeş Saîd b. Mes'ade (ö.215/830), Asmaî gibi isimlerle yaptığı münazaralar ile iki ekol arasındaki ilmî rekabet devam etmiştir. İlk başlarda sakin geçen tartışmalar Kisâî^[14] ile Sibeveyhi^[15] arasında geçen Zenbûriyye meselesinde dozu artarak devam etmiştir.

Zenbûriyye tartışmasının meydana gelmesi kaynaklarda Ferrâ'nın dilinden şöyle nakledilmektedir: “Sibeveyhi Bağdat'a gelince Büveyhilerin veziri Yahyâ el-Bermekî (ö.163/780), Sibeveyhi ile Kisâî'yi bir araya getirmeye karar verdi ve münazara için bir gün tayin etti. Bunun üzerine Sibeveyhi münazara için o gün erkenden Yahyâ b. Hâlid'in evine geldi, Sibeveyhi gelince ben ve el-Ahmer ondan önce içeri girdik. Baktım ki meclisin ortasında bir koltuk var ve üzerinde Yahyâ oturuyor. Koltuğun yanında Ca'fer, el-Fadl ve onlarla beraber gelenler var. Derken Sibeveyhi içeri girdi. el-Ahmer ona yönelerek bir soru sordu. Sibeveyhi cevap verince el-Ahmer yanıldın, dedi. Sonra el-Ahmer ikinci soruyu yöneltti. Sibeveyhi cevap verince yine yanıldın, dedi. Ardından üçüncü soruyu sordu, Sibeveyhi cevaplayınca yine yanıldın, dedi. Bunun üzerine Sibeveyhi dayanamayıp bu yaptığın terbiyesizlik diyerek çıkıştı.”

Ferrâ anlatmaya devam ederek: “Daha sonra ben ona yönelerek dedim ki, sen bu adama bakma, bunun mizacı serttir ve aceleci davranır. Ancak sen *هؤلاء أبون ومررت بأبين* *وأبت وأوبت* diyen kimse için ne söylersin? örneklerini kullanarak bunun benzerini nasıl kullanırsın? dedim. Biraz düşündü ve yanlış cevap verdi. Bunun üzerine tekrar gözden geçir, dedim. Düşündü yine yanlış söyledi. Üçüncü defa dikkatli düşün, dediğimde yine yanlış cevap verdi. Bir türlü doğruyu

[13] Hulusi Kılıç, “Basriyyûn” (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1992), 5/117,118.

[14] Tam adı, Ali b. Hamza b. Abdillâh b. Bahman el-Esedî'dir. Kûfe ekolünün kurucusu ve aynı zamanda kiraat imamlarından biri olan el-Kisâî, Muâz el-Harrâ ve Yunus b. Habîb gibi hocalardan dersler almıştır. Harun Reşîd'in oğlu olan Emin'e uzun bir müddet hocalık yapan Kisâî, dil ve kiraat alanında birçok eser kaleme almış, bunlardan “ma telhanu fihî'l amme” adlı eseri günümüze ulaşmıştır. Dil ve kiraat alanında yetkin bir isim olan Kisâî 189/805 te ölmüştür. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 127-131; Mufazzal b. Muhammed el-Mus'îr et-Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn ve'ğayrihim*, thk. Abdül-fettâh Muhammed el-Hulv (Suudi Arabistan: Mektebetü Mervân 'Atiyye, 1401), 190-193.

[15] Asıl adı Amr b. Osman b. Kanber olan Sibeveyhi, öğrenimine genç yaşlarda başlamış ve İsa b. Ömer es-Sekâfî, Halîl b. Ahmed ve Yunus b. Habîb gibi isimlerden dersler almıştır. Yazmış olduğu el-Kitab adlı eseri ile meşhur olan Sibeveyhi, nahiv ilmindeki görüşleri ile Basra ekolünde Halil b. Ahmed'den sonra gelen isim olarak tarihe geçmiştir. el-Kisâî ile yaptığı münazaradan sonra İran'a dönen Sibeveyhi trajik şekilde ölmüştür. Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 66-72; Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn ve'ğayrihim*, 90-112.

bulamıyordu. Sorular çoğalınca artık ben sizinle konuşmayacağım. Hocanız gelince onunla tartışacağım, dedi.” Bir müddet sonra Kisâî geldi.

Sibeveyhi, Halef el-Ahmer ve Ferrâ ile tartışmaya girince istenilenden hep farklı cevaplar verdiği için karşıları tarafından yerilmiş, bu durum onun moralinin bozulmasına sebep olmuştur. Aslında onun amacı bu isimlerden ziyade Kisâî ile mücadele etmektir. Olayın devamı şu şekilde nakledilmektedir: Kisâî, Sibeveyhi’ye yönelerek sen mi sorarsın ben mi sorayım? der. Sibeveyhi sen sor deyince Kisâî : فإذا هو أم لا؟ فإذا هو إياها؟ ، أو فإذا هو هي ، أو فإذا هو إياها هو؟ şeklinde mi okursun yoksa فإذا هو إياها mı dersin? Sibeveyhi فإذا هو هي şeklinde okunmasının gerektiğini, فإذا هو إياها ifadesinin doğru olmadığını belirtir. Kisâî, Sibeveyhi’nin cevabının yanlış olduğunu söyler, ardından yine bu tarzda فإذا عبد الله خرجت فإذا عبد الله القائم / القائم cümlesinde ki القائم kelimesinin i’rab yönünden nasıl okunması gerektiğini sorar. Sibeveyhi, merfû okunması gerektiğini mansûb okunmasının doğru olmadığı cevabını verir. Kisâî “Bu cevabın Arapların kelimasında yoktur. Araplar merfû da okurlar mansûb da” şeklinde karşılık verince Yahyâ b. Hâlid araya girerek “Siz kavmin büyükleri olduğunuz halde ihtilafa düştünüz. Aranızda kim hüküm verecek?” sorusu üzerine Kisâî “Araplar kapıdalar. Onlar insanların en belagatli, en fasih olanlarıdır. Onlar meclise katılırlar ve soru sorsunlar.” deyince Yahyâ b. Hâlid fasih olan bedevilerin meclise getirilmelerini emreder. Getirilen kişiler arasında Ebû Fek’as, Ebû Ziyâd, Ebû’l-Cerrah ve Ebû Servân da vardır. Bu şahıslara Kisâî ile Sibeveyhi arasında geçen diyaloglar sorulur. Hakem sıfatıyla getirilen kişiler Kisâî’nin görüşünün doğru olduğuyla hüküm verirler. Yahyâ, Sibeveyhi’ye yönelip “İşitiyor musun?” deyince Sibeveyhi boyun eğdi. Ancak Sibeveyhi kendi görüşünün doğruluğundan vazgeçmez. “Öyle ise bu Araplar فإذا هو إياها cümlesini bizzat telaffuz etsinler. Çünkü hatalı olan bu cümleyi dilleri telaffuz edemez.” şeklinde bir öneride bulunsun da sözünü dinlemez. Kisâî, Yahyâ’ya dönerek “Bu, sana ümit bağlayarak memleketinden buralara deldi. Sen onu eli boş çevirmek istemezsin.” deyince Yahyâ, Sibeveyhi’ye on bin dirhem verilmesini emreder. Neticede Sibeveyhi haklı olduğu halde haksız çıkarıldığı düşüncesiyle meclisten çıkıp İran’a doğru yola çıkar ve ölene kadar bir daha Basra’ya dönmez. Hatta onun İran’a gittikten kısa bir müddet sonra aşırı üzüntüden trajik şekilde öldüğünden de bahsedilir.^[17]

^[16] “Akrebın eşek arısından daha ısırgan olduğunu düşündüm ki eşek arısı da akrep gibiymiş.”

^[17] Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Emâli’z-Zeccâcî*, thk. Abdüsselâm Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1407), 239,240; Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Mecâlisu’l-ulemâ*, thk. Abdüsselâm Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hâncı, 1403), 9,10; Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 68-71; Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâ’ilil-hilâf* (el-Mektebetü’l-Asriyye, 1424), 2/576-578; Ebû’l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zaman*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1398), 3/464; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Buğyetul-vuât fî tabakâti’l-lugaviyyîn ve’n-nuhât*, thk. Ebû’l-Fadl İbrâhîm (Matba’atü İsa el-Babî’l-Halebî ve Şerikâhu, 1964), 2/230; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr ‘Avâd Ma’ruf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422), 13/589; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1993), 4/1745.

3. KÜFELİLER'İN DELİLLERİ VE YAPILAN ELEŞTİRİLER

Tartışmanın temel konusu müfâceet/ansızlık ifade eden اذا dan sonra gelen cümlelerin îrabı hakkındadır. Ayrıca Kisâî'nin tartışmaya konu olan cümlede هي yerine mansûb munfasıl zamir olan اياها kelimesini kullanması haberin yerine geçen lafızlara da işaret etmektedir. Nitekim her iki kullanımda da mübteda vardır ve buna haber getirilmesi gerekir. فاذا cümlesinde mübteda ve habere oluştuğu için nahiv açısından hiçbir problem yoktur. Zaten bu kullanımı Sîbeveyhi ve Kisâî de desteklemektedir. Ancak اياها هو فاذا şeklinde telaffuz edildiğinde اياها zamirini nasb edecek bir amile ve هو zamirine haber olacak bir kelimeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda Kûfeli dilciler, Arap kelimelerinden örnekler vererek Kisâî öncülüğünde şekillenen görüşlerini temellendirmek istemişlerdir.

اها zamirinin kullanılmasının doğruluğuna yönelik yapılan yorumlar şunlardır:

a. İbn Malik, cümleyi yorumlarken mansûb zamirin merfû zamir yerine kullanılabilmesine dikkat çekmiş, görüşünü de Hamza'ya nispet edilen اياك تُعَبِّد kıraati ile temellendirmiştir. اياها zamiri mansûb olduğu için genelde haber olabilecek kelimelerin varlığına ihtiyaç duyulurken bu yaklaşıma göre اياها zamirinin kendisi haber olarak nitelendirilir. Ancak bu yorum فاذا هو هي cümlesinde düşünülebilir de اياها زيد القايم ifadesinde geçerli olamaz. Çünkü القايم kelimesinin mansûb okunması, maktu' sıfat^[8] kabul edilerek veya ال takısı zâid olarak değerlendirilip hal yapılarak mümkün olabilir. Ancak her iki seçenek de zayıf olarak kabul edildiği için bunlar üzerine kıyas edilemez.

b. اها zamiri mef'ûlü bihi olduğu için mansûbdur. İbn Malik'e nispet edilen bu görüşte cümlelerin aslı هُوَ يساويها / فاذا هُوَ يشابهها (eşek arısı akrep gibidir/ona denktir) şeklindedir. Benzerlik ifade eden fiil hafzedildikten sonra muttasıl zamir, munfasıl olarak zikredilmiştir. Hz. Ali'nin rivayet ettiği şekilde aktarılan kıraat {لَنْ أَكَلَهُ الذُّبُّ وَنَحْنُ عَصَبَةٌ} bu düşünceyi destekleyen bir unsur olarak değerlendirilebilir. Nitekim عصبه kelimesinin mansûb okunması cümlelerin aslının نوجدعصبة أو نوجدعصبة oluşundan kaynaklanmaktadır. Tam bir benzerlik söz konusu olmasa da fiilin hafzedilmesi ve mef'ûlün mansûb olarak okunması bakımından اها zamiri bu kıraat üzerine kıyas edilebilir.

c. Şelûbî'nin naklettiğine göre mef'ûlü mutlak olarak da mansûb olabilir. Kûfeliler'in kullandığı cümlelerin aslı bu görüşe göre هُوَ يلسع لسعتها (eşek arısı

[8] Medh, zem, terahhum gibi sebeplerden dolayı mevsufuna tabi olmayan sifata maktu' sıfat denilir. Bu durumda sıfatın îrabı mevsûfuna uymaz. Örneğin الحمد لله العظيم cümlesinde العظيم kelimesi merfû ya da mansûb okunarak mevsufuna tabi olmayabilir. Mevsûfuna tabi olmadığı durumlarda îrab yönünden ya mahzûf bir mübtedanın haberi ya da mukadder bir fiilin mef'ûlü bihi olmaktadır.

akrep gibi ısırır) şeklindedir. Fiilin hazfedilmesinin ardından muzâf olan لسعة kelimesi de hazfedilince zamir اياها olarak munfasıl olmuştur. Bu yaklaşım, fiilin hazfedilmesi açısından Arapların kullandığı مَا زِيدَ إِلَّا شُرْبُ الْإِبِلِ cümlesi ile benzerlik göstermektedir.

d. Mahzûf haberde bulunan zamirden hâl olduğu için de mansûb olabilir. Bu durumda cümlenin aslı هُوَ ثَابِتٌ مِثْلَهَا فَإِذَا هُوَ ثَابِتٌ مِثْلَهَا şeklinde olacaktır. Haber ve ardından muzâf olan kelime hazfedilince zamir اياها şeklinde hâl olarak îrablanır. Arap kelimasında هُوَ ثَابِتٌ مِثْلَهَا cümlesi buna benzeyen ifadedir. Nitekim cümlenin aslı هُوَ ثَابِتٌ مِثْلَهَا وَلَا أَبَا حَسَنٍ لَهَا şeklindedir. Muzaf olan مِثْلٌ hazfedilince mecrûr olan ابي, mansûb olarak onun yerine geçmiştir. Ayrıca ال takısı bulunan ابي الحسن ifadesinin muzâfın yerine geçerken ابي حَسَنٌ şekline bürünmesi dikkat çekmektedir. Bunun sebebi, Kûfeliler'in muzâfun ileyhın, hazfedilen muzâf yerine geçtiğinde onun özelliklerini kazandığını iddia etmesidir. Halin ma'rife olmasının önüne geçmek için yapılan bu yorumlar son derece uzak ihtimallerdir. Çünkü اياها zamiri herkes tarafından ma'rife kabul edilmektedir. Ayrıca zamirin hâl olarak değerlendirilmesi İbn Malik, Halîl gibi isimler tarafından uygun görülürken Sibeveyhi gibi dilciler bunu çok zayıf ve çirkin bir kullanım olarak görmüşlerdir. Fakat mana bakımından مِثْلٌ kelimesi hal olarak değerlendirilse ve hazfedildikten sonra اياها zamiri hâl olmadan yerine geçtiği takdirde böyle bir kullanıma cevaz verilebilir.^[19]

e. Sa'leb'in görüşüne göre هُوَ fasıl zamiridir. اِذَا ise وجدته anlamını içeren bir zarf olduğu için اياها zamirini nasb etmiştir. Bu yoruma göre cümlenin aslı وجدته اياها (eşek arısını akrep gibi bildim) şeklindedir. İ'rab açısından uzak olan bu yaklaşım zamir-i fasılın iki isim arasında olması gerektiği kuralınca eleştirilmiştir. Ayrıca Basralılar ve Kûfeliler'e göre zamir-i fasıl cümleden çıkarıldığında kalan kısmın anlamlı bir cümle olması ve anlamında değişiklik olmaması gerekir. كان زيد هو القائم örneğinde olduğu gibi. Söz konusu cümle de هُوَ zamiri çıkarıldığında هِيَ şeklinde kalacağı ve anlamsız cümle olacağı için dilciler tarafından kabul görmemiştir.^[20]

4. BASRALILAR'IN DELİLLERİ VE YAPILAN ELEŞTİRİLER

هِيَ cümlesini Kisâfî'nin ve Sibeveyhi'nin de doğru bulduğu belirtilmişti. Fakat هِيَ اياها ifadesine Sibeveyhi'nin karşı çıkması, cümlenin Arap gramerindeki ansızlık bildiren اِذَا ile ilgili kurallara uymayışından kaynaklanmaktadır. Sibe-

[19] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî İbn Hişâm, *Muğ-ni'l-lebîb 'an kutub'il-e'arîb*, thk. Mâzîn el-Mübârek (Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, 1985), 122-125; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî İbn Hişâm, *el-Mesâilü's-seferiyye*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403), 26,27; Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Emâlî İbn Hâcib*, thk. Fahr Sâlih Süleymân (Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1409), 2/874.

[20] Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, et-Tezvil ve't-tekmil fî şerhi't-Teshîl, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1418), 4/85-87; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdüssamed el-Hemedânî es-Sehâvî, *Seferu's-se'ade ve sefiru'l-ifâde*, thk. Muhammed ed-Dâlî (Dâru Sâdir, 1415), 2/553.

veyhi ve Basralılar اذًا'dan sonra gelen kelimenin mübtada olduğunu, اذًا'nın mekân için olmasından dolayı da haber olduğunu savunur. Bu durumda اياها kelimesinin nahiv açısından hal olması gerekir. Ancak hal olan kelimenin nekre olması şart koşulduğundan hal de olamaz. Bir diğer ihtimal yine aynı şekilde هو'nin mübtada, kendisinden sonra gelen zamirin de haber olmasıdır. اياها kelimesi mansûb zamirlerden olduğu için mübtedaya haber olamaz. Bu iki ihtimalin de geçersiz olmasına binaen Basralılar اياها فاذا هو ifadesini doğru bulmamışlar, böyle bir kullanımda فاذا هو cümlesinden başka bir seçeneğin olmadığı kanısına varmışlardır.^[21] Aslında Kisâi ve Kûfeliler de cümlenin terkinin böyle olduğunu savunmaktadır. O yüze den bu noktada Sibeveyhi için eleştiri söz konusu değildir.

Ayrıca Basralılar, Kur'an'dan örnekler getirerek görüşlerinin doğruluğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Nitekim {فاذا هي شاحصة} {فاذا هم بالساهرة} [22] ayetlerinde olduğu gibi اذًا'dan sonra sürekli zamir gelmiş, ardından haber olan merfû kelimeler zikredilmiştir. اذًا ile ilgili olan ayetlerin tamamında bu durumun gözlemlenmesi, bir ayette bile mübtedadadan sonra mansûb bir lafzın gelmeyişi Sibeveyhi'nin görüşünü desteklemektedir. Öte yandan Sibeveyhi'nin eleştirilerin hedefi olduğu noktalar da vardır. Bunları anlatı ve kıyas yönünden değerlendirebiliriz. Birincisi, tartışma meclisinde hangi görüşün doğru olduğunun belirlenmesi amacıyla içeri çağrılan Arapların sözüdür. فاذا هو ifadesinden sonra merfû ve mansûb lafız kullanıldığını belirten Kisâi, Arapların kendi lehine şahitlik yapması ile görüş nüşte tartışmanın kazananı olmuş, Sibeveyhi ise Yahyâ b. Hâlid'in "İşitiyor musun ey adam!" sözü ile yerilmiştir. Kıyas yönünden ise Kûfeliler, اذًا'nın müfâceet için olduğunda zarfı mekân olduğunu, zarfı mekânın da kendisinden sonra gelen kelimeyi mübtada olarak ref ettiğini, haberde ise وجدت fiilinin amelini yaparak nasb ettiğini söyleyerek Sibeveyhi'nin görüşünü eleştirmişlerdir.^[23]

Basralılar, eleştiri olarak kendilerine yöneltilen Arapların اياها فاذا هو ifadesini kullandığı görüşüne, bu cümlenin kendisine itimat edilmeyen şâz kullanımlardan olduğunu, لم edatı ile kelimenin mansûb لن ile meczûm olması gibi dikkate alınmayan bir ifade olduğunu, bu tür kullanımlarında kıyas usulünün dışında kaldığını belirterek karşı çıkmışlardır. Kûfeliler'in ileri sürdüğü "وجدت anlamında olduğu için nasb etmiştir." yorumunu Basralılar doğru olarak kabul etmemiştir. Çünkü müfâceet için olan اذًا, şayet وجدت anlamında olursa وجدت زيدا قائماً olduğu gibi failini ref, iki mef'ûlü de nasb etmesi gerekirdi. Şayet اذًا zarf yapılacak olursa اياها zamirinin, nasb edatı olmaksızın mansûb olması söz konusu olacak, fiil yapılıp olacak olursa cümlede fâil ve iki mef'ûlün bulunması gerekecektir. Bu ihtimallerin

[21] Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl*, 4/86; Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Lübâb fî 'ilel'l-binâi ve'l-i-râb*, thk. Abdülilâh En-Nebehân (Dimeşk: Dârul-Fikr, 1416), 1/497.

[22] Enbiyâ 21/97; Tâhâ 20/20; Nâziât 79/14

[23] Enbârî, *el-İnsâf*, 2/576.

karşılığı bulunmadığı için Basralılar, onların yorumunu kayda değer görmemişlerdir.^[24]

5. MÜNAZARANIN MEŞRUIYETİNE DAİR ORTAYA ATILAN İDDİALAR

Bedevilerin şehirlere inerek hakemlik rolünü üstlenmeleri gibi tarihî bir noktayı^[25] simgeleyen zembûriyye tartışmasında en çok gündeme getirilen iddiaların başında bedevilere rüşvet verilmesi gelmektedir. İbnü’ş-Şecerî, Kisâî’nin yanında but lunan Araplara rüşvet verdiğini ve onları kendi sözünü onaylamaya teşvik ettiğini Basralılar’ın bir kısmının iddia ettiğini aktarmıştır.^[26] Tartışmada hakemliğine başvurulmuş Arapların bunun karşılığında ücret aldıkları, bu sebeple hakemliklerinin kabul edilemez olduğu rivayetler arasında yer almaktadır.^[27] Hârûn Reşîd yanında Kisâî’nin çok değerli olduğunu bildiklerinden Arapların Kisâî’yi desteklediklerini söyleyen İbn Hişâm, bu nedenle Arapların “القول قول الكسائي” ifadelerini kullandıklarını, bunun üzerine Sibeveyhi’nin Yahyâ b. Hâlid’e “Onlara doğru olanı telaffuz etmelerini söyle! Zira dilleri buna dönmez.” şeklinde karşılık verdiğini aktarmıştır.^[28]

Tartışmanın seyri ile ilgili bir iddiayı da İbn Hallikân aktarmıştır: Hârûn Reşîd’in oğlu Emîn, hocası Kisâî’ye olan hürmetinden dolayı onun kazanmasını ister. Sibeveyhi ile Kisâî arasında tartışma devam ederken Emîn, bir bedeviyi yanına çağırır ve *فاذا هو اياها* cümlesi ile *فاذا هو هي* cümlesinden hangisinin doğru olduğunu sorar. O da kendisine *فاذا هو هي* cümlesinin doğru olduğunu dile getirir. Emîn, Kisâî’nin söylediği gibi söylemesini bedeviden ister. Bedevî istese de bu ifadeyi yanlış telaffuz edemeyeceğini, zira dilinin buna dönmediğini ifade eder. Bu duruma çare olarak şöyle kararlaştırırlar: Birisi Sibeveyhi “Şöyle dedi.” Kisâî ise “Şöyle dedi.” diyecek, bedeviyeye hangisinin doğru olduğu sorulunca bedevî de Kisâî’nin söylediğinin doğru olduğunu söyleyecektir. Anlaştıkları gibi yapılırsa, bedevî Kisâî’nin söylediğinin doğru olduğunu ifade edince Sibeveyhi onların taraf tuttuğunu ve Kisâî’ye karşı taassub içerisinde olduğunu anlar. Bağdat’tan ayrılarak İran’a doğru yol alır.^[29]

İbn Hallikân tarafından aktarılan Hârûn Reşîd’in oğlu Emîn’in bir bedeviyi önceden ikna etmesi olayı kanaatimizce doğru değildir. Nitekim bütün tabakat

[24] Enbârî, *el-İnsâf*, 2/577; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fi şerhi’t-Teshîl*, 4/86.

[25] Mehmet Şirin Çıkar, Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı (Ahenk Yayınları, 2007), 72.

[26] Ebû’s-Saâdât Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hazma el-Hâşimî İbnü’ş-Şecerî, *el-Emâlî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1413), 1/350.

[27] Enbârî, *el-İnsâf*, 2/704.

[28] Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *Tezkiratu’n-nühât*, thk. Afîf Abdurrahmân (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1406), 180; Ebû’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü’l-İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Ernâût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406), 2/280; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebib ‘an kutub’il-e’arîb*, 122,123.

[29] İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/464.

eserlerinde geçtiği gibi bu münazarayı tertip eden Yahyâ b. Hâlid'tir. Tartışma esnasında mecliste yer alan isimler arasında Emîn'in adı zikredilmemektedir. Münazara meclisinde bulunmayan bir kişinin, tartışma devam ederken bedeviyi ayarlaması ve tartışmanın seyrini değiştirebilecek bir hamle yapması mümkün değildir. Öte yandan İbn Hallikân'ın rivayetinde isim verilmeden sürekli bir bedeviden bahsedilmektedir. Hakemliğine başvuru bedevilerin isimleri bilindikleri halde bu rivayette isim verilmemesi olayın gerçekliğinde şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca hakemliğine başvuru kişilerin sayısı dört iken bu rivayette bir kişiden söz edilmektedir. Tüm bunlar göz önüne alındığında İbn Hallikân'ın aktardığı olayın gerçeklik payının bulunmadığı anlaşılabacaktır.

Tartışmada taraf tutulduğunu savunan muasır yazarlardan Ahmed Emîn, Abbâsiler'in daima Kûfeliler'i tercih ettiklerini, Basralılara karşı Kûfelilere yardım ettiklerini dile getirmiştir.^[30] Bundan dolayı Kûfeli âlimlerin, Basralılara göre halifelere daha yakın oldukları gözlemlenmektedir. Nitekim halife Mehdi'nin hocası Mufaddal ed-Dabbî ve halife Emîn'nin müallimi Kisâi Kûfelidir. Kûfe'nin Basra şehrine göre Bağdat'a yakınlığı ve Kûfeli âlimlerin Abbâsi devletini siyasi yönden desteklerken Basralıların bundan yüz çevirmeleri, halifelerin çocuklarını yetiştirmek için Kûfeli âlimleri tercih etmelerinde etkin rol oynamıştır. Bu sebeplerden dolayı Ahmed Emîn, Kisâi ile Sibeveyhi arasında geçen münazarada mezhep taassubunun ön planda olduğunu, Abbâsiler'in Kisâi ve dolayısıyla Kûfe ekolünün tarafını tuttuklarını belirtmiş, münazaranın bir şahsın galibiyeti ile değerlendirilmediğini, Kûfe'nin Basra'ya karşı üstün tutulması ve ona karşı hâkim kılınması şeklinde sonuçlandığını belirtmiştir. Hatta bundan dolayı Basra'nın en önde gelen temsilcilerinden olan Sibeveyhi, bir daha Basra'ya dönememiş ve siyasetin münazaranın sonucuna etki etmesini kabullenememiştir.^[31] Sibeveyhi'nin ölümünün yaşadığı bu olayla ilgili olduğu da rivayet edilmektedir.^[32]

Ahmed Emîn'in ifadelerinden ulemânın siyasi taassubunun, siyasetlerde mezhep taassubuna yol açtığı anlaşılmaktadır. Abbâsi halifelere yakınlığı ile bilinen Kûfeliler'in ilmi tartışmalarda o zamanın siyasi adamları tarafından desteklenmesi de buna işaret etmektedir. Fakat Ahmed Emîn tarafından ortaya atılan iddiaların tartışma kapsamında geçerli olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim Hârûn Reşid'in oğlu olan Me'mûn için müeddiblik görevini üstlenen Ebû Muhammed Yahyâ b. Mübarek el-Yezidi Basralı bir âlimdir. Basralı âlimlere yönelik bir tavır takınılsaydı Hârûn Reşid diğer oğlunda olduğu gibi Kûfeli bir âlime bu görevi verirdi. Ayrıca Kisâi ile Ebû Muhammed el-Yezidi'nin Hârûn Reşid'in huzurunda şiir üzerine

[30] Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam* (Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 1997), 2/34,35; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *Ümdu't-Kitâb*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Dârü İbn Hazm, 1425), 55.

[31] Zeccâcî, *Emâli'z-Zeccâcî*, 239,240; Zeccâcî, *Mecâlisu'l-ulemâ*, 9,10; Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 68-71; Enbârî, *el-İnsâf*, 2/576-578; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/464; Süyûtî, *Buğyetul-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/230; Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, 13/589; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1745.

[32] Emîn, *Duha'l-İslam*, 55,56.

münazaraya girdiği ve Ebû Muhammed'in galibiyeti ile sonuçlandığı kaynaklarda geçmektedir. Hatta bu tartışma sonucunda Ebû Muhammed, yaşadığı sevinçten üzerindeki gömleği havaya fırlatmıştır. Bu manzara karşısında Hârûn Reşid, Yezîdî'ye dönerek "Terbiyesini bozmadan Kisâî'nin yenilmesi, senin terbiyesizlik yaparak kazanmadan bana daha sevimlidir." sözlerini sarf etmiştir.^[33] Yapılan bu ilmi münazara zembûriyye meselesinde olduğu gibi siyaset erbabının huzurunda olmuş ve aynı şekilde Basralı ve Kûfeli iki âlimin tartışması şeklinde cereyan etmiştir. Ancak dışarıdan herhangi bir müdahale olmamış ve Kûfeli Kisâî'nin mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Siyasetin gücü her şeye rağmen Kûfeli dilcilerin yanında olsaydı bu münazarada da Kisâî galip gelecekti. Bu bilgilerden yola çıkarak zembûriyye meselesinde siyasi yönden taraf tutulmadığı sonucuna varmaktayız.

Ortaya atılan iddialardan biri olan Kisâî'nin hakemliğine başvurulacak olan bedvileri önceden ayarlaması söylemine en güzel cevabı Hatip el-Bağdâdî vermiştir: "Bazı cahillerin Kisâî'nin akşam vakti bedvileri ayarladığı ve istediği şekilde cevap vermelerine ikna ettiği şeklindeki iddialar önemsenmemesi gereken söylemlerdir. Şayet böyle bir şey olsaydı halife, vezir ve Bağdat halkı bundan haberdar olurdu."^[34] Ayrıca Kisâî'nin Arap dilindeki yetkinliği ve yedi kıraat imamından biri olduğu bilinmektedir. Kisâî; ahlakı, dindarlığı, güvenilirliği en önemlisi doğru sözlülüğü ile ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla Kisâî'nin iddia edileni yaptığını kabul edecek olursak onun bizlere aktardığı rivayetlerde de problem olup olmadığını tartışmaya açmamız gerekecektir.

Ferra'nın Kisâî ile yaşadığı olayı aktarması onun ilim konusunda titiz ve güvenilir olduğunu özetler mahiyettedir: "Kisâî ile karşılaştığımda onu ağlarken gördüm. Seni ağlatan şey nedir? diye sordum. Kisâî, vezir Yahyâ b. Hâlid beni huzuruna çağırıp bazı şeylerden sual ediyor. Ben cevap vermekte gecikince kınıyor, çabucak cevap vermeye kalkıştığımda hata yapmaktan korkuyorum, diye cevap verdi. Ey Ebû'l-Hasan sen Kisâî'sin! Sana kim itiraz edebilir? İstedğin gibi konuş, dedim. Bunun üzerine Kisâî, dilini tutup bilmediğim bir şeyi söylersem Allah bunu koparsın, şeklinde karşılık verdi." Yaşanan bu olay da Kisâî'nin ilmi meselelerde doğru bildiğinden şaşmadığını, hata yapmaktan çekindiğini ve ilim aktarım noktasında hassasiyetini ortaya koymaktadır.^[35] Tüm bunlar göz önüne alındığında büyük imamlardan ilim tahsil eden ve kendisinden güvenilir imamların rivayet ettiği Kisâî'nin gündeme taşınan bu iddialardan uzak olduğu sonucu çıkacaktır.

[33] Ebû'l-Berekât Abdurrahmân b. Ebî'l- Vefâ Muhammed b. Abdullâh b. Saïd İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 70; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1742.

[34] Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 13/589.

[35] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tabakâtu'l-kurrâ*, thk. Ahmed Hân (Merkezü'l-Melik Faysal, 1418), 1/154; Cemâluddîn Ebû'l-Hasen Alî b. Yûsuf el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâ-hi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 2/262,263.

Buraya kadar ifade edilenler ve rivayetler ışığında rüşvet iddialarının yersiz olduğu, Kisâî'nin böyle bir teşebbüste bulunmadığı ve Emin'in de bedeviyi ayarlamasının söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca siyasi taassubun mezhep taassubuna yol açtığı iddiasının da yersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat tartışmada taraf tutulduğu, Sibeveyhi'ye haksızlık yapıldığı söylenebilir. Nitekim Sibeveyhi'nin Yahyâ b. Hâlid'e yaptığı çıkış, bütün kaynaklarda yer almaktadır. Sibeveyhi bedevilerin Kisâî'yi desteklemesinin ardından kendisine haksızlık yapıldığını düşünmüş ve Yahyâ'ya dönerek bedevilerin Kisâî'nin kullandığı cümlelerin aynısını kullanmasını talep etmiştir. Çünkü Sibeveyhi fasih Arapların böyle bir cümleyi telaffuz edemeyeceklerini biliyordu. Ancak onlar sadece قول الكسائي cümlesini kullanmakla yetinmiş, bir adım öteye gidememişlerdir. Tartışma öncesinde Halef el-Ahmer ve Ferrâ ile mücadelesinde yaşadığı psikolojik çöküntünün üzerine bedevilerin taraf tutmasını hissetmesi Sibeveyhi'nin Yahyâ'ya çıkışmasını tetiklemiş, buna rağmen bedeviler Kisâî'nin cümlesini telaffuz etmemişlerdir. Hakemliğine başvuru bedevilerin Sibeveyhi'nin talebini karşılıksız bırakmaları taraf tuttuklarına işaret etmektedir. Yoksa iddialarında gerçekten haklı olsaydılar cümleyi telaffuz etmekten kaçınmazlardı. Telaffuz etmemeleri Sibeveyhi'nin iddiasını doğrular niteliktedir. Bu noktada akla gelen soru şudur: Bedeviler, telaffuz edemedikleri halde neden doğru sözün Kisâî'ye ait olduğunu savunmuşlardır? Ayrıca tartışmada dil kurallarının bahsi yapılmadığı, tek kaynağın kendileri olduğu bilindiği halde neden böyle bir teşebbüste bulunmuşlardır? Soruya verilecek cevapların en güzelinin İbn Hişam'ın yaklaşımı olduğu kanaatindeyiz. Nitekim o, hakemlik için çağrılan bedevilerin Kisâî'nin halife yanındaki saygınlığını bildiklerinden Sibeveyhi'yi desteklemekten vazgeçtiklerini iddia etmiştir. Bu yaklaşıma göre doğru olan cümlelerin Sibeveyhi'nin iddia ettiği cümle olduğunu bildikleri halde Kisâî'nin tarafını tutmuşlardır.

Tartışmada kullanılan cümle Arap dili kapsamında incelenecek olursa, Sibeveyhi'nin iddiasında herhangi bir problem bulunmamaktadır. Nitekim konu ile ilgili zikredilen ayetlerin hepsi de Sibeveyhi'nin görüşünü desteklemektedir. Öte yandan Kisâî'nin görüşünün Arap dili çerçevesinde uygunluğunun analiz edilmesi gerekir. Tartışma esnasında dile dayalı açıklamalar söz konusu olmadığından belirttiğimiz bütün yorumların Sibeveyhi ve Kisâî'nin temsil ettiği ekol tarafından gündeme taşınan ihtimaller olduğu anlaşılmaktadır.

Öncelikle Kûfe ve Basra ekollerin metotlarındaki farklılık tartışmanın doğru analizinde kilit noktalardan biridir. Nitekim semâ metodunu sıklıkla kullanan ve neredeyse mezheplerini bunun üzerine kuran Küfeliler, Basralıların şâz dediği kullanımları alarak bunlar üzerine bile kıyas etmişlerdir. Ancak Basralılar, titiz davranarak her kullanımı mezheplerine almamış ve üzerine kural inşa etmemişlerdir. Metot farklılığı tartışmanın seyrini etkileyecek temel taşlardan biridir. Tartışma da hakemliğine başvuru bedevilerin Kisâî'yi desteklemeleri, taraf tutarak bile gerçekleşmiş olsa Kisâî'nin böyle bir kullanımı Araplardan duyması çok muhtemeldir.

Bu ihtimali kabul edersek Kisâî'nin kullanmış olduğu cümle de onun mezhebi açısından doğru olacaktır.

اياها zamirinin mansûb olması, Arap dili açısından çok uzak tevillerle yorumlanmıştır. Buna bağlı olarak Basralılar Kûfeliler'i ciddi şekilde eleştirmişlerdir. Nitekim Kûfeliler tarafından öne sürülen “وجدت” anlamında olduğu için nasb etmiştir.” görüşü Basralılar tarafından dilsel bağlamda çürütülmüştür. Aynı şekilde Sa'leb'in iddia ettiği هو zamirinin fasl için kullanıldığı görüşü de benimsememiş ve fasl zamirinin cümleden çıkarılması ile anlamın değişmemesi gerektiği kuralı ile eleştirilmiştir. Mansûb zamirin merfû zamir yerine kullanılması, اياها kelimesinin hâl olarak nitelendirilmesi görüşleri de hâlin nekre olması şartına bağlı olarak tenkit edilmiştir. Ancak bazı yaklaşımlar, çoğu dilcilerin kabul ettiği Arapçada yaygın olan kullanımlarla benzerlik göstermektedir. Örneğin اياها kelimesinin mef'ûlü mutlak olması veya mef'ûlü bihi olarak değerlendirilmesi İbn Hişam, Şelûbîn gibi dilciler tarafından beğenilmiştir. Nitekim İbn Hişam اياها zamiri hakkındaki yorumlara yer verirken اياها zamirinin mansûb olmasında Şelûbîn'in yaklaşımına dikkat çekmiş ve “Mansûbluk hakkındaki yaklaşımlardan doğruya en yakın olanı mef'ûlü mutlak olmasıdır.” sözlerini aktarmıştır.^[36]

Öte yandan İbn Malik, haber olmayan cümlelerde haberin yerine geçebilecek öğeleri mef'ûlü mutlak, hâl, mef'ûlü bihi şeklinde sıralarken zembûriyye tartışmasında kullanılan cümleyi, mef'ûlü bihinin haber yerine geçmesinin örneği olarak zikretmiştir.^[37] Süyûtî de bu görüşe katılarak اياها هو ifadesinin زيد زهير kabilinden olduğunu ifade etmiş, aralarında benzerlik olduğunu, cümlenin aslının هو يساويها olduğunu izah etmiştir.^[38] Ayrıca İbn Ahmet, kaleme aldığı şerhinde yorumlardan en çok beğendiğinin mef'ûlü bihi olduğunu belirtmiş, sebep olarak da bunun Arap dilinde en çok kıyas edilebilen bir yaklaşım olduğunu ve tekellüfün en az olduğunu vurgulamıştır.^[39]

Bunlarla birlikte Kûfeliler'in iddia ettiği bu görüşlere Basralılar cihetinden ciddi eleştiriler gelmemiştir. Nitekim الابل ما زيد الا شرب الابل örneğinde de fiil hazfedilmiş, mef'ûlü mutlak zikredilmiştir. Aynı şekilde ونحن عصبه ayetinin nasb kıraatinde fiil hazfedildikten sonra mef'ûlü bihi kalmıştır. Arapların kelimelerinde de fiilin hazfe edilip mef'ûlün zikredildiği örnekler bulunmaktadır. Nitekim إنما العامري عمته örneğinde ينعهد hazfedilip mef'ûl olan عمته onun yerini almıştır.^[40] Söz konusu kıraati

^[36] İbn Hişam, *Muğni'l-lebîb 'an kutub'il-e'ârîb*, 126.

^[37] Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed el-Bedevî (Dâru Hicr, 1410), 1/324,325.

^[38] Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, et-Tirâz fi'l-elgâz (Mektebetü'l-Ezheriyye, 1422), 75.

^[39] Yûsuf b. Halef el-İsâvî, “Tahkîku'l-gâyeti bi dirâseti'l-mes'ele'ti-z-zunbûriyyeti rivâyeten ve dirâyeten”, Mecelletü Külliyyeti't-Dirâseti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyyeti 28 (Aralık 2004), 381.

^[40] Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't- te'vil* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/446; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi' fi şerhi cem 'l-cevâmi'*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyeye, ts.), 1/380.

ve Arapların kelamını göz önüne alan dilciler, فاذا هو اياها cümlesini bunlar üzerine kıyas ederek kelamın aslının فاذا هو يساويها ya da يوسع لسعتها olduğu ihtimalleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Her ne kadar diğer ihtimaller çok rağbet görmese de mef'ülü mutlak ve mef'ülü bihi seçenekleri, dayanaklarının bulunması ve tekellüfe ihtiyaç duyulmaması bakımından dilciler tarafından kabul görmüştür.

SONUÇ

Kûfe ve Basra ekollerinin temsilcileri arasında geçen zenbûriyye meselesi, ekollerin metotlarını yansıtması ve koydukları kuralların belirginleşme aşamasında yaşanan bir tartışma olması bakımından önemlidir. Bu tartışmada Sibeveyhi ve Kisâî فاذا هو اياها cümlesinin doğruluğunda hem fikir olsa da Kisâî فاذا هو اياها ifadesinin de doğru olduğunu iddia etmiştir. Kisâî'nin görüşüne tabi olan Kûfeliler, Kisâî'nin savunduğu cümlelerin doğruluğunu temellendirmeye çalışmışlardır. Söz konusu cümlede هو zamirinin mübteda, اياها zamirinin de mansûb olması bakımından kelimada habere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple her iki ekol taraftarları, haberin yerine geçebilen lafızlar merkezinden konuya açıklık getirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda اياها zamirinin kelimada mastar/mef'ülü mutlak, mef'ülü bihi ve hâl olad bilme ihtimalleri üzerinde durmuşlardır. Yapılan yorumların birçoğu dayanıksız ve çok tekellüflü olduğundan kabul görmezken اياها zamirinin mef'ülü mutlak ve mef'ülü bihi olması birçok dilcinin onayından geçmiştir.

Öte yandan tartışma hakkında ortaya atılan rüşvet, bedevileri ayarlama, mezhep taassubu gibi iddiaların yersiz ve geçersiz olduğunu değerlendiriyoruz. Bununla birlikte bedevilerin Sibeveyhi'ye haksızlık yaptıklarını, Kisâî'nin tarafının tutulduğu iddialarının doğru olduğunu düşünüyoruz. Bu bağlamda Sibeveyhi'nin kullanmış olduğu cümlelerin doğru olduğunu, herkesin kabul ettiği bir kullanım olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Diğer taraftan Kisâî'nin kullanımını Basralı dilciler tarafından hiçbir şekilde kabul görmezken yapılan yorumların bazılarının Arap dili kapsamında karşılık bulması ve kimi dilcilerce kabul görmesi bu cümlelerin de kullanılabilir olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla tartışmada kullanılan cümlede Sibeveyhi'nin iddiası çok güçlü ve yerinde iken Kisâî'nin kullanımının da caiz olduğu anlaşılmaktadır.

Zenbûriyye tartışması, Kûfeliler'in metotlarının kökleşmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu tartışma ile Kûfeliler'in, Basralı dilcilerin kıyasına aykırı kullanımları tercih ettikleri aynı zamanda mezheplerini oluştururken Arapların genel kullanımlarının dışında kalan kullanımlara yer verdikleri kesinleşmiş olmuştur. Ayrıca bu tartışma tarihî bir noktaya da ev sahipliği yapmaktadır. Bedevilerin şehirlere inerek şehirlilerin tartışmalarında söz sahibi olmaları, hakemlik rolünü üstlenmeleri tarihin dönüm noktalarından biri olarak göze çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdât*. thk. Beşşâr 'Avâd Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. el-Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*. Ahenk Yayınları, 2007.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Nahiv İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. thk. İsmail Güler. İSAM yayınları İlmî Araştırmalar dizisi. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Ebû Abdîrahmân, Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1418.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî. *Tezkiratu'n-nühât*. thk. Afîf Abdurrahmân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406.
- Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed. *fî Usûlu'n-nahv*. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1407.
- Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed. *Min târihi'n-nahv*. Mektebetü'l-Felâh, ts.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslam*. Kahire: Mektebetü'l-Ûsra, 1997.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf*. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424.
- Ergin, M.Cevat. "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 5/1 (2003).
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er. Ankara: İmaj Yayınları, 1993.
- Hadîsî, Hatice. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-udebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. 3 Cilt. el-Heyetü'l-Misriyye, ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1398.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *el-Mesâilü's-seferiyye*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb 'an kutub'il-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mübârek. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî. *Şerhu't-Teshîl*. thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed el-Bedevis. 4 Cilt. Dâru Hicr, 1410.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Takvîmu'l-lisân*. thk. Abdülâzîz Matar. Dâru'l-Ma'ârif, 2006.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Abdurrahmân b. Ebî'l- Vefâ Muhammed b. Abdullâh b. Saîd. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Emâlî İbn Hâcib*. thk. Fahr Sâlih Süleymân. 2 Cilt. Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1409.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Ernâût. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406.
- İbnü'ş-Şecerî, Ebû's-Saâdât Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hazma el-Hâşimî. *el-Emâlî*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncı, 1413.
- Kıftî, Cemâlüddîn Ebû'l-Hasen Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Kâhîre: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986.
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyün". C. 5. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1992.
- Mekrem, Abdülâlî Salim. *el-Kur'an'ul-Kerim ve eseruhu fî'd-dirâseti'n-nahviyyeti*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *Ûmdetu'l-Kitâb*. thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî. Dâru İbn Hazm, 1425.
- Safadî, Salâhüddîn Halîl b. Eyyüb. *Tashîhu't-tashîf ve tahriru't-tahrîf*. thk. Seyyid eş-Şerkâvî. Kahire: Mektebetü'l-Hâncı, 1407.
- Sehâvî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdüssamed el-Hemedânî. *Seferu's-seâde ve sefiru'l-ifâde*. thk. Muhammed ed-Dâfi. 3 Cilt. Dâru Sâdir, 1415.

- Sevdi, Ali. "Arap Dili Literatüründe Lahn Olgusunun Tespit ve Tashihinde Kullanılan Kaynaklar". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 355-383.
- Sevdi, Ali. "Lahn ve Tashih Literatüründe Sa'leb'in el-Fasih Adlı Eserinin Önemi ve Yeri". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 61-89.
- Süyûti, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Buğyetul-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Matba'atü İsa el-Babî'l-Halebî ve Şerikâhu, 1964.
- Süyûti, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *et-Tirâz fî'l-elgâz*. Mektebetü'l-Ezheriyye, 1422.
- Süyûti, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi cem'î'l-cevâmi'*. thk. Abdülhamîd el-Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Tenûhî, Mufazzal b. Muhammed el-Mus'ir. *Târihu'l-ulemâ'in-nahviyyîn mine'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn ve ğayrihim*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Suudi Arabistan: Mektebetü Mervân 'Atiyye, 1401.
- Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh. *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*. thk. Abdülilâh En-Nebehân. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1416.
- Yûsuf b. Halef el-İsâvî. "Tahkiku'l-ğâyeti bi diraseti'l-mes'eleti'z-zunbûriyyeti rivâyeten ve dirâyeten". *Mecelletü Külliyyeti't-Dirâseti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyyeti* 28 (Aralık 2004).
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *Emâlî'z-Zeccâcî*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1407.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *Mecâlisu'l-ulemâ*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hâncı, 1403.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tabakâtu'l-kurrâ*. thk. Ahmed Hân. 3 Cilt. Merkezü'l-Melik Faysal, 1418.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâfan hakâiki gavâmidi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't- te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Esâsu'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan. *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

